

ROMAN KULIKOWSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
im. S. Leszczyckiego PAN w Warszawie

OBSZARY DEPRESYJNE ROLNICTWA W POLSCE W 2002 R.

Abstract: Depressed Areas of Agriculture in Poland in 2002. Agricultural Census 2002 data concerning of about 40 characteristics of agriculture were the basis for selection of 11 negative indicator features, which were the base of deterning depressed areas of agriculture in Poland. The spatial unit of investigation were gminas and small towns in rural-urban gminas. In 803 units no indicator features appeared. Per 1202 units 1-2 negative indicator was faund. In next 591 units 3-5 negative indicator features appeared and agriculture was stated as a depressed. Per 451 units 6 and more negative features appeared and agriculture was stated as highly depressed. All these four groups of areas are shown on map no 12 and shortly characterised.

Wstęp

W większości krajów poziom rozwoju poszczególnych gałęzi gospodarki jest przestrzennie zróżnicowany, a poszczególne regiony wykazują, w większym lub mniejszym stopniu, oznaki depresji związane z koncentracją różnych problemów. Zmiany ustroju politycznego kraju i transformacja gospodarcza Polski w latach 90. XX w. spowodowały pogłębienie się różnic występujących w poziomie rozwoju gospodarczego kraju, w tym również w poziomie rozwoju rolnictwa.

Koncepcja tzw. *obszarów problemowych, obszarów depresyjnych, czy też obszarów konfliktowych* jest jednym z bardziej atrakcyjnych sposobów rozwiązywania kompleksowych i skomplikowanych zagadnień zagospodarowania przestrzennego w różnych skalach (mikro-, mezo-, i makro). Wykorzystano ją m.in. w ostatnim z planów zagospodarowania przestrzennego kraju do 2000 r. opracowanym w byłej Komisji Planowania przy Radzie Ministrów, gdzie poszukiwanie obszarów problemowych rolnictwa w Polsce było podstawą wydzielenia obszaru Wyżyny Lubelskiej jako jednego z podstawowych obszarów problemowych planowania (*Przestrzenne zagospodarowanie...*1988).

Zagadnieniom określonym w tytule prezentowanego opracowania poświęcono względnie dużo miejsca w literaturze światowej. Chinitz (1969) wydzielając obszary problemowe w USA podstawową rolę przypisał wysokiemu poziomowi bezrobocia. Hoover (1971) za podstawę wydzielenia takich obszarów przyjął złe warunki dla rolnictwa, nasiloną erozję gleb i depopulację. Konsolas (1992) przyjął aż 23 cechy diagnostyczne do poszukiwania obszarów problemowych w Grecji. Wiele prac poświęconych znajdowaniu obszarów problemowych w Europie Zachodniej opublikowano w Wielkiej Brytanii (por. Bański 1999, s. 21).

Także w Polsce literatura związana z tą problematyką jest już dość bogata. Grocholska (1980, 1990) poświęciła swoje prace zagadnieniom teoretycznym i poszukiwaniu *obszarów konfliktowych* w strefie podmiejskiej Warszawy. Zagożdżon (1988) wyróżnia aż osiem rodzajów obszarów problemowych w Polsce, w tym o obniżonej efektywności rolnictwa. Kulikowski (1986, 1992, 1995) w swoich pracach poszukiwał *obszarów szansy*, (porównał wartość produkcji rolnej globalnej i roślinnej do jednostki ogólnej oceny rolniczej przestrzeni produkcyjnej IUNG), obszarów problemowych oraz obszarów depresyjnych rolnictwa w Polsce, przyjmując za podstawę ich określania cechy samego rolnictwa. Problematyką obszarów problemowych i delimitacją obszarów problemowych w aspekcie celów planowania przestrzennego zajmował się Suchta (1988). Określeniem obszarów problemowych w południowo-zachodniej Polsce zajmował się Ciok (1994), rozwijając jednocześnie ich teoretyczne i empiryczne koncepcje (Ciok 1996). Zdefiniowaniem i przyczynom powstawania obszarów problemowych poświęciła swoją pracę Kurek (1992). Horodeński (1985) podjął analizę problemów związanych z rozwojem obszarów zaniedbanych, określanych często w literaturze anglojęzycznej terminem: *backward areas*. Interesującym opracowaniem na temat rolniczych obszarów problemowych jest też praca Skawińskiej (1993), w której na podstawie 35 cech diagnostycznych z zakresu warunków przyrodniczo glebowych, demograficznych, infrastruktury, kapitału i warunków produkcji określiła obszary problemowe rolnictwa w byłym woj. toruńskim. Ponadto problematykę rolniczych obszarów problemowych podejmowali w swoich pracach: Proniewski (1989), Falkowski (1990), Jedut (1990), Bański (1999, 2000), Bielecka, Ciołkosz (2003).

Jednym z bardziej kompleksowych i w miarę aktualnych studiów poświęconych problematyce obszarów problemowych rolnictwa w Polsce jest monografia Bańskiego (1999) pt. *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*. Jej autor wyróżnił cztery następujące typy obszarów problemowych rolnictwa w Polsce:

1. Opóźnione w rozwoju, charakteryzujące się najniższym w skali kraju poziomem rozwoju rolnictwa i dominacją dochodów z rolnictwa pośród mieszkańców wsi.
2. Rezerw produkcyjnych rolnictwa charakteryzujące się niedostatecznym wykorzystaniem przez rolnictwo potencjału produkcyjnego (przez Kulikowskiego (1986) obszary te definiowane były jako *obszary szansy*).

3. Niekorzystnych warunków przyrodniczych – o niskiej jakości lub wysokim stopniu degradacji (por. też Bielecka, Ciołkosz 2003, s. 126).
4. Konfliktów, charakteryzujące się nadmiernym rozwojem funkcji pozarolniczych, oddziałujących negatywnie na rolnictwo.

Na podstawie cytowanej literatury, gdzie różni autorzy wymieniają różne rodzaje obszarów problemowych, wydaje się, że w przypadku rolnictwa można wyróżnić dwie podstawowe grupy takich obszarów. Pierwsza to *obszary depresyjne* pozostające w niedorozwoju w porównaniu z innymi otaczającymi je terenami, druga to *obszary konfliktowe (wielofunkcyjne)*, gdzie występuje nagromadzenie wielu funkcji, a rozwój każdej z nich odbywa się kosztem funkcji rolniczej.

Celem prezentowanego opracowania jest określenie i charakterystyka obszarów depresyjnych należących do pierwszej z wyżej wymienionych kategorii obszarów problemowych.

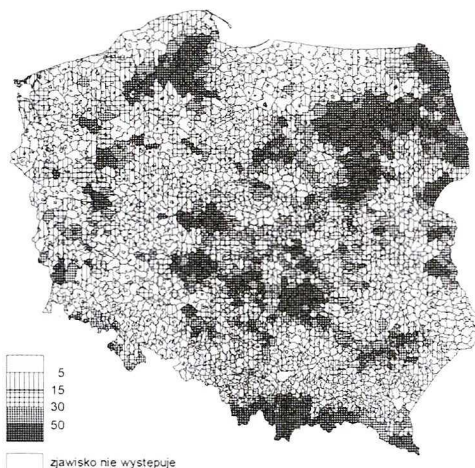
Zakres przestrzenny pracy to cały kraj, a jednostki, do których odnoszą się dane to gminy, a w przypadku gmin miejsko-wiejskich także miasta stanowiące siedziby urzędów gminnych.

1. Podstawy statystyczne i procedura określania obszarów depresyjnych

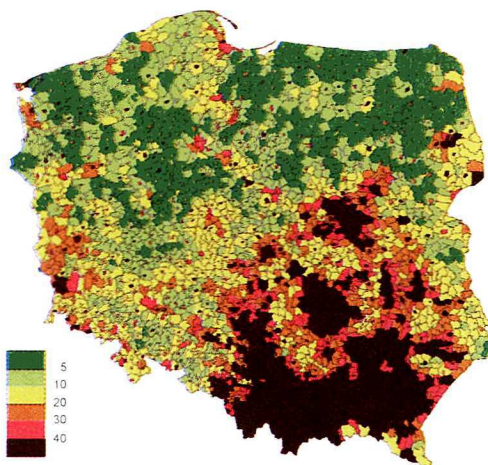
Podstawą statystyczną pracy były dane z Powszechnego Spisu Rolnego 2002 (PSR) w skali gmin. Dane te, obok wskaźnika oceny jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej zawierającego głównie ocenę jakości gleb podanego w 4 następujących klasach: poniżej 0,4; 0,4-0,7; 0,7-1,0 i powyżej 1,0, zawierały informacje dotyczące kilkudziesięciu cech samego rolnictwa należących do następujących grup: a) cechy społeczno-własnościowe; b) cechy organizacyjno techniczne; c) cechy produkcyjne i d) cechy strukturalne.

Przeprowadzona analiza 41 cech opisujących przestrzenne zróżnicowanie warunków naturalnych i poziomu rolnictwa w Polsce w 2002 r. (por. Kulikowski, 2003, s. 9-87) była podstawą wyboru 11 cech wskaźnikowych, które posłużyły następnie do określenia obszarów depresyjnych rolnictwa. Były to następujące cechy:

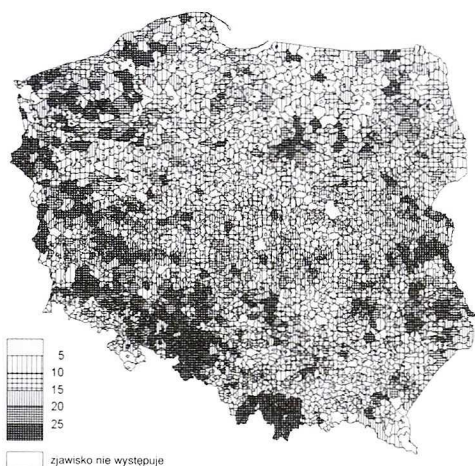
1. Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla gmin (ryc. 1).
2. Udział małych gospodarstw indywidualnych (1-5 ha) w ogólnej powierzchni użytków rolnych rolnictwa indywidualnego w Polsce (ryc. 2).
3. Rozrzut gruntów w ramach gospodarstwa (liczba parcel przypadających na 1 gospodarstwo) (ryc. 3).
4. Poziom przygotowania zawodowego kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych (wykształcenie rolnicze) (ryc. 4).
5. Struktura wieku użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych (ryc. 5).
6. Udział ugorów i odlogów w ogólnej powierzchni gruntów ornych gminy (ryc. 6).

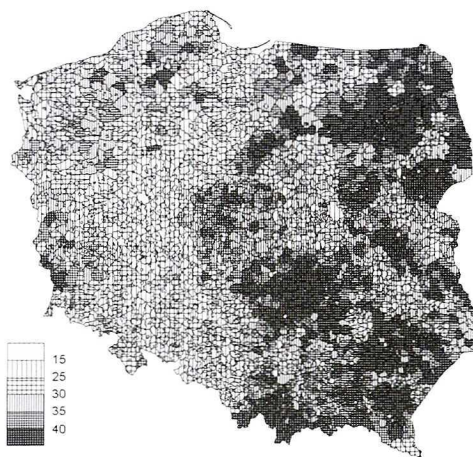
Ryc. 1. Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Procentowy udział użytków rolnych w gminie o wskaźniku poniżej 0,4

Ryc. 2. Procentowy udział indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni 1-5 ha w ogólnej powierzchni użytków rolnych gospodarstw indywidualnych w 2002 r.

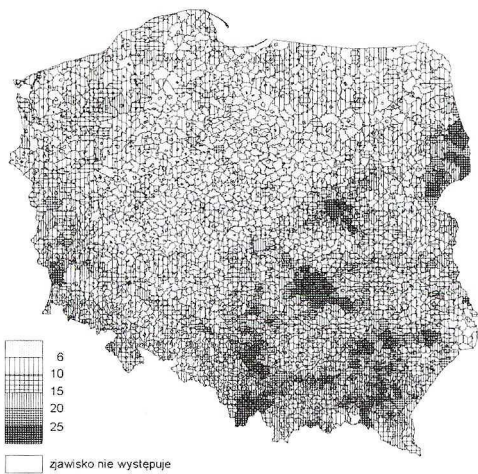
Ryc. 3. Procentowy udział powierzchni użytków rolnych gospodarstw indywidualnych mających swoje grunty w 10 i więcej działkach w ogólnej powierzchni użytków rolnych gospodarstw indywidualnych w 2002 r.

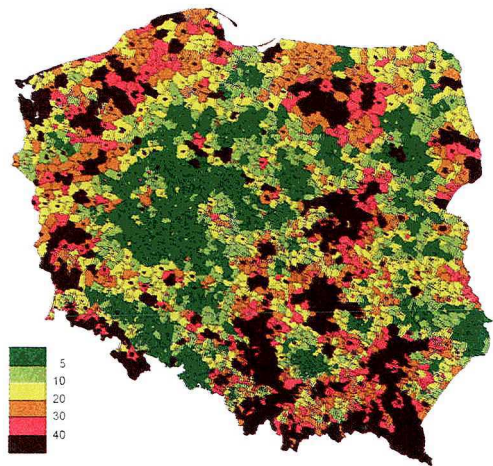
Ryc. 4. Procentowy udział kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych bez wykształcenia rolniczego w ogólnej liczbie kierowników gospodarstw indywidualnych w 2002 r.

7. Poziom mechanizacji rolnictwa (ryc. 7).

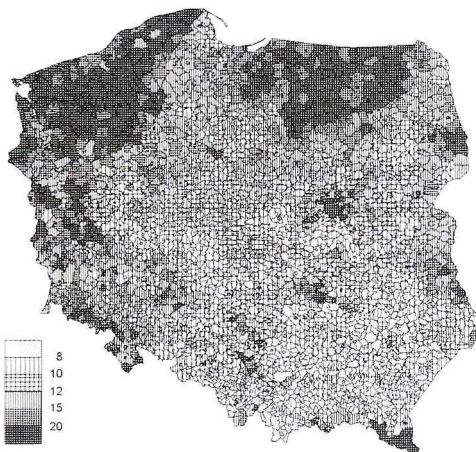
8. Obsada zwierząt gospodarskich w sztukach dużych, na 100 ha UR (ryc. 8).

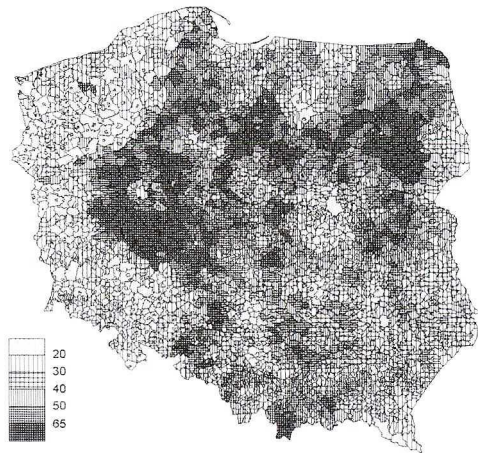
Ryc. 5. Procentowy udział użytkowników gospodarstw indywidualnych w wieku 65 lat i więcej w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych, 2002 r.

Ryc. 6. Procentowy udział ugorów i odłogów w ogólnej powierzchni gruntów ornych gminy, 2002 r.

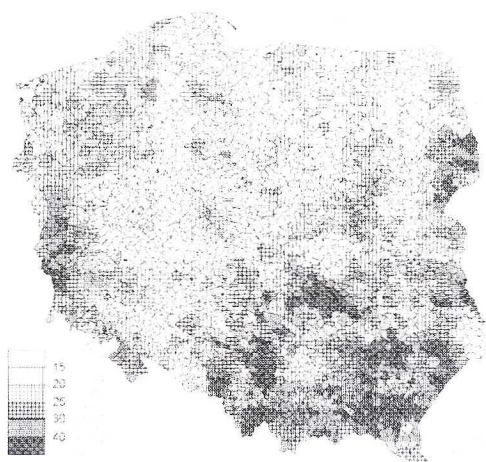

Ryc. 7. Liczba ha użytków rolnych przypadających na 1 traktor. Rolnictwo indywidualne w 2002 r.

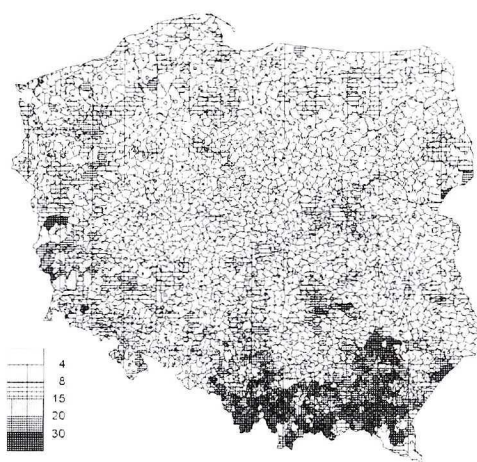

Ryc. 8. Pogłowie zwierząt gospodarskich w SD na 100 ha użytków rolnych. Rolnictwo indywidualne, 2002 r.

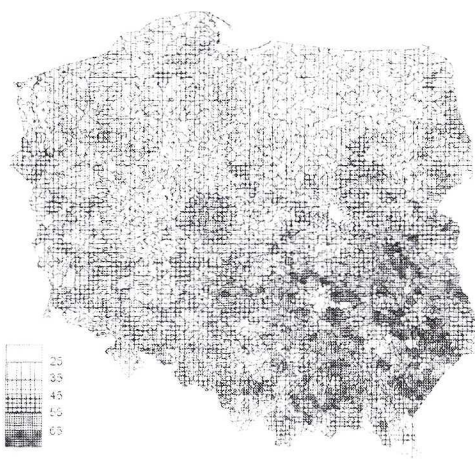
9. Udział rolniczych gospodarstw domowych (o powierzchni powyżej 1 ha) o dominacji dochodów z emerytur i rent w dochodach ogółem (ryc. 9).
10. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych produkujących wyłącznie na własne potrzeby w ogólnej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych (ryc. 10).

Ryc. 9. Procentowy udział rolniczych gospodarstw domowych o dochodach z emerytury i renty przekraczających 50% dochodów ogółem w ogólnej liczbie gospodarstw domowych rolników indywidualnych w 2002 r.

Ryc. 10. Procentowy udział indywidualnych gospodarstw rolnych produkujących wyłącznie na własne potrzeby w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych, 2002 r.

Ryc. 11. Procentowy udział indywidualnych gospodarstw rolnych o wartości sprzedanej produkcji rolnej wynoszącej poniżej 10 tys. zł w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych w 2002 r.

11. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych o niskiej wartości sprzedanych produktów rolnych (poniżej 10 tys. zł) w ogólnej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych (ryc. 11).

Ze względu na różne mierniki (hektary, złotówki, procenty) służące określeniu poziomu wymienionych cech w następnym etapie procedury określania obszarów depresyjnych rolnictwa dokonano ich standaryzacji przez podział przypisanych im wartości na 5 klas w następujący sposób: I klasa – udział bardzo niski; II klasa – udział niski, III klasa – udział średni, IV klasa – udział wysoki; V klasa – udział bardzo wysoki. W powyższy sposób utworzono 11 następujących cech wskaźnikowych o charakterze pejoratywnym:

1. Niska jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej, o wskaźniku 0,4 wynoszącym ponad 50% ogólnej powierzchni użytków rolnych w badanej jednostce.
2. Bardzo duży udział małych gospodarstw indywidualnych (1-5 ha) w ogólnej powierzchni użytków rolnych badanych jednostek.
3. Bardzo wysoki udział indywidualnych gospodarstw rolnych posiadających swoje grunty w 10 i więcej kawałkach.
4. Bardzo wysoki udział kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych bez wykształcenia rolniczego w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych.
5. Bardzo wysoki udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych w wieku powyżej 65 lat w ogólnej liczbie użytkowników gospodarstw indywidualnych.
6. Bardzo wysoki udział ugorów i odłogów w ogólnej powierzchni gruntów ornych gminy.
7. Bardzo niski poziom mechanizacji rolnictwa (powyżej 25 ha UR na 1 ciągnik).
8. Bardzo niska obsada zwierząt gospodarskich (poniżej 20 SD/100 ha UR).
9. Bardzo wysoki udział gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą o dochodach z rent i emerytur przekraczających 50% dochodów ogółem.
10. Bardzo duży udział indywidualnych gospodarstw rolnych produkujących wyłącznie na własne potrzeby.
11. Bardzo wysoki udział indywidualnych gospodarstw rolnych o małej wartości produkcji towarowej (poniżej 10 tys. zł/rok) w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych.

W kolejnym etapie procedury określania obszarów depresyjnych rolnictwa policzono, ile cech wskaźnikowych, uznanych za cechy negatywne rolnictwa występuje w każdej z badanych jednostek. W efekcie tych obliczeń stwierdzono, że w 802 jednostkach nie występuje żadna z negatywnych cech wskaźnikowych i gminy te uznano za reprezentujące obszary o dostatecznie harmonijnym poziomie rozwoju rolnictwa. W 1202 jednostkach cechy te wystąpiły w liczbie 1 do 2. Są to więc tereny z pojawiającymi się symptomami depresji. W dalszych 591 gminach liczba cech negatywnych wahała się od 3 do 5 i obszary te uznano za depresyjne, a w przypadku gmin z liczbą cech negatywnych 6 i więcej obszary uznano za wysoce depresyjne z punktu widzenia rolnictwa. Największa liczba cech wskaźnikowych w jednej gminie (9 cech) wystąpiła w kilku górskich gminach południowej Polski.

2. Charakterystyka obszarów depresyjnych rolnictwa

Przestrzenne rozmieszczenie obszarów depresyjnych rolnictwa w Polsce i zróżnicowanie stopnia depresji w badanych jednostkach ilustruje ryc. 12. Obszarami, w których nie występuje żadna z negatywnych cech wskaźnikowych

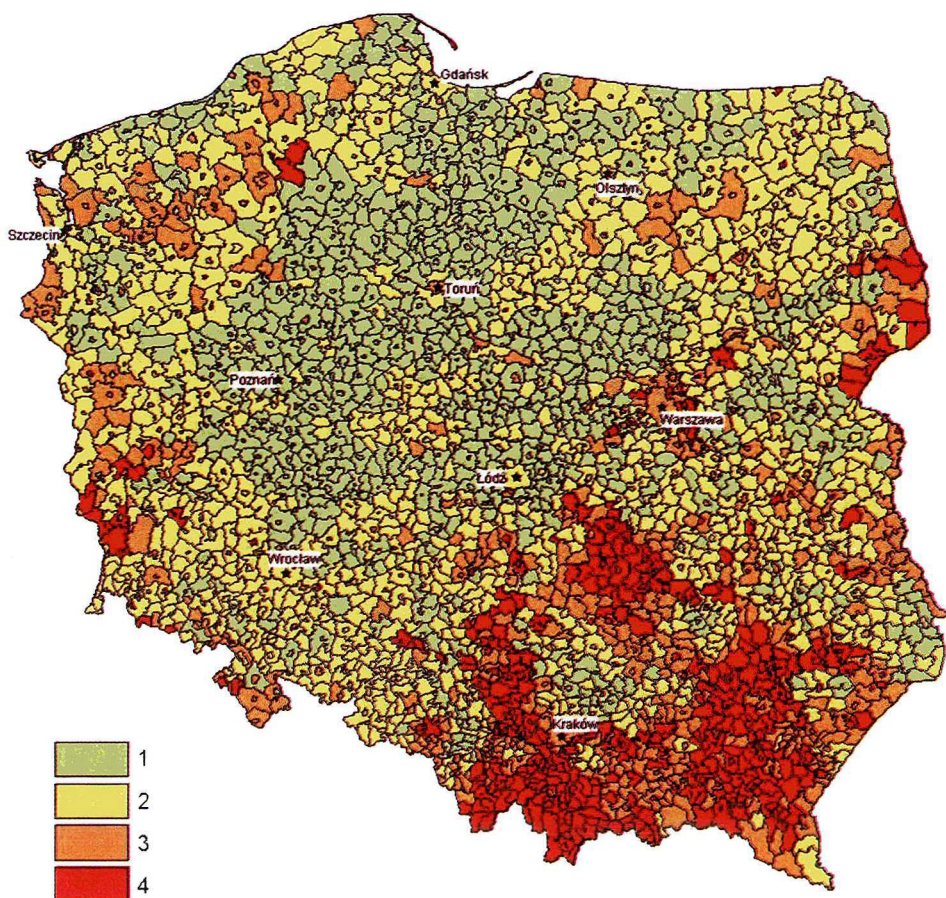
wych są zwłaszcza tereny: Wielkopolski, Kujaw, Ziemi Chełmińsko-Dobrzyńskiej, doliny Dolnej Wisły, północno-zachodniej części Mazowsza, a także część gmin Polski Środkowo-Wschodniej, Pomorza i niezbyt już liczne gminy na terenach wyżynnych w południowej części kraju. Poziom rozwoju rolnictwa na tych obszarach uznano za zadowalający, bez istotnych śladów depresji. Są to także tereny pokrywające się z przeciętną lub wysoką oceną jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, małym rozdrobnieniem gruntów w ramach gospodarstw, wysokim poziomem mechanizacji i wysokim udziałem kierowników gospodarstw z ponadpodstawowym wykształceniem rolniczym (por. ryc. 4). Są to tereny, na których już we wcześniej prowadzonych badaniach wskazywano na ścisły, pozytywny związek między wysokim poziomem wykształcenia rolników a uzyskiwanymi przez nich wysokimi efektami produkcyjnymi (por. Gałczyńska, Kulikowski 1986). Tereny te charakteryzują się też korzystną strukturą wieku wśród użytkowników gospodarstw rolnych (ryc. 5), małym udziałem ugorów i odłogów w ogólnej powierzchni gruntów ornych (ryc. 6). Są to również obszary o względnie wysokim nawożeniu mineralnym i większym, niż na innych terenach kraju, zużyciu chemicznych środków ochrony roślin oraz obszary charakteryzujące się wysoką obsadą zwierząt gospodarskich (ryc. 8) i dużym udziałem indywidualnych gospodarstw rolnych o wartości sprzedanej produkcji rolnej, wynoszącej powyżej 50 tys. zł w ogólnej liczbie gospodarstw (por. Kulikowski 2003, ryc. I. 41, s. 87).

W 1202 badanych jednostkach rolnictwo wykazuje już pewne objawy depresji, na którą wskazuje pojawienie się 1 lub 2 negatywnych cech wskaźnikowych. Tereny te położone są głównie w północno-wschodniej i środkowo-wschodniej części kraju oraz w woj. opolskim, na Dolnym Śląsku, południowej części woj. mazowieckiego, na Ziemi Lubuskiej i na Pomorzu. Pośród badanych cech negatywnych obszary te charakteryzuje często duży udział ugorów i odłogów w ogólnej powierzchni gruntów ornych (ryc. 6), zwłaszcza w gminach północnej i południowej Polski oraz znaczny udział ludności w wieku emerytalnym pośród użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych, zwłaszcza w gminach położonych na południowym-wschodzie kraju. Na Podlasiu i północno-wschodnim Mazowszu oraz wschodniej części Pojezierza Pomorskiego są to też liczne gminy o niskiej ocenie jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. W części z tych gmin użytki rolne ocenione najniżej (wartość wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej 0,4) zajmują ponad 50% powierzchni rolniczej gminy (ryc. 1). Wymienione wyżej obszary charakteryzuje też niski poziom towarowości rolnictwa.

Obszary depresyjne rolnictwa, z 3 do 5 negatywnymi cechami wskaźnikowymi dotyczą 490 gmin rozmieszczonych głównie w południowo-wschodniej Polsce, a zwłaszcza na Podkarpaciu, w Karpatach, częściowo w Kotlinie Sandomierskiej i na Kielecczyźnie. Ponadto liczne gminy z taką liczbą cech pejoratywnych występują na Górnym Śląsku, Ziemi Lubuskiej, Pomorzu, w Sudetach,

Lubelszczyźnie i przygranicznych gminach Podlasia. Stanem określanym jako depresyjny charakteryzuje się też kilka gmin z pogranicza Mazowsza oraz Warmii i Mazur. Na niekorzystną sytuację rolnictwa tych terenów wpływa wysoki i bardzo wysoki udział kierowników gospodarstw bez wykształcenia rolniczego w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych (ryc. 4), niska jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej, zwłaszcza na północnym-wschodzie kraju (ryc. 1), duże rozdrobnienie gospodarstw na południowym-wschodzie (ryc. 2), a częściowo też wysoki udział ugorów i odłogów (ryc. 6). W gminach położonych na zachodzie o depresji rolnictwa świadczy też bardzo niska obsada zwierząt gospodarskich na 1 ha UR (ryc. 8). Niskie jest tu zwłaszcza pogłowie bydła rogatego (por. Kulikowski, 2003, ryc. I. 32, s. 78).

Rolnictwo w 450 badanych jednostkach uznano za wysoce depresyjne (problemowe). Są to gminy z koncentracją 6 i więcej negatywnych cech wskaźniko-

Ryc. 12. Obszary depresyjne rolnictwa w Polsce, 2002 r.

wych położone w większości na południowym-wschodzie kraju. Gminy te tworzą zwarte obszary na terenie Karpat i Przedgórzu Karpackim, oraz na terenie Kotliny Sandomierskiej, Gór Świętokrzyskich i w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej. Nie-wielkie zgrupowania gmin o podobnej koncentracji wskaźnikowych cech nega-tywnych położone są też w południowo-wschodniej części Podlasia i na południu Ziemi Lubuskiej, a pojedynczo występują w centrum Mazowsza, na Lubelszczyź- nie i w Sudetach. Cechami charakterystycznymi tych obszarów są przede wszyst- kim: duże rozdrobnienie gospodarstw (ryc. 2), podeszły wiek ich użytkowników (ryc. 5), wysoki udział gospodarstw produkujących wyłącznie na własne potrzeby (ryc. 10), a pośród gospodarstw produkujących na rynek duży jest udział tych gos- podarstw, w których roczna wartość sprzedanych produktów rolnych wynosi poniżej 10 tys. zł. Do najniższych (poniżej 15% krajowej liczby indywidualnych gospodarstw rolnych) należy natomiast udział indywidualnych gospodarstw rol- nych produkujących wyłącznie na rynek. Są to też tereny charakteryzujące się bar- dzo niskim udziałem (poniżej 10%) kierowników gospodarstw z ponad podsta- wowym wykształceniem rolniczym. O ekstensywnym charakterze rolnictwa na tych obszarach świadczy także wysoki udział ugorów i odłogów, który w licznych gminach Jury Krakowsko-Częstochowskiej, Gór Świętokrzyskich, Kotliny Sando- mierskiej i południowo-wschodniej części polskich Karpat przekracza 35%, a nawet 40%, przy średniej w kraju wynoszącej w 2002 r. 17%.

Pogarszające się makroekonomiczne warunki dla rolnictwa w okresie transformacji oraz likwidacja państwowych gospodarstw rolnych były przy- czyną drastycznego spadku pogłowia zwierząt gospodarskich, zwłaszcza bydła i owiec. O znacznej ekstensyfikacji rolnictwa w Polsce w okresie transformacji ustrojowej i gospodarczej świadczy też bardzo duży spadek powierzchni użytków rolnych – z 18,7 mln ha w 1990 r. do 16,9 mln ha w 2002 r. Spadkowi temu towarzyszył także spadek powierzchni zasiewów w tym samym czasie o prawie 3,5 mln ha oraz wzrost udziału zbóż w ogólnej powierzchni zasiewów z 59,9% w 1990 r. do 77,1% w 2002 r. W poważnym stopniu zaprzestano też chowu zwierząt gospodarskich – także trzody chlewnej w większości gospo- darstw małych. W związku z powyższym pojawiły się dość powszechnie gminy z elementami depresji w rolnictwie na zachodzie i północy kraju. Względnie wysoki jest też udział rolniczych gospodarstw domowych o przewadze docho- dów z emerytur i rent w strukturze dochodów ogółem związany z utratą miejsc pracy w byłych państwowych gospodarstwach rolnych.

Zakończenie

Największa koncentracja gmin z rolnictwem depresyjnym występuje na terenach południowo-wschodniej Polski, co nie jest jednoznaczne z rozmiesz-

zeniem obszarów problemowych wsi. Znaczna część spośród mieszkańców tych terenów ma dochody z innych źródeł niż gospodarstwa rolne.

Porównanie obrazu rozmieszczenia obszarów depresyjnych rolnictwa z ich obrazem z 1998 r. (Bański 1999, ryc. 18, s. 61) wykazuje dość znaczne podobieństwa, z tym że w 2002 r. pojawiły się nowe, duże obszary w zachodniej i północno-zachodniej Polsce, które w okresach wcześniejszych (por. też Kulikowski 1992, ryc. 2, s. 34) były sygnalizowane przez pojedyncze gminy.

Po około rocznym okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej pojawiły się nadzieje związane z ograniczeniem zasięgu obszarów depresyjnych w rolnictwie Polski związane z bezpośrednimi dopłatami dla rolników i możliwością wykorzystania strukturalnych funduszy unijnych dla modernizacji wsi i rolnictwa. Pewne nadzieje na poprawę ekonomicznych warunków dla produkcji rolnej w Polsce są także wiązane z obserwowanym od roku, znacznym wzrostem eksportu produktów rolnych z naszego kraju do Europy Zachodniej.

Literatura

- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*. Prace Geograficzne, 172.
- Bański J., 2000, *Rolnicze obszary rezerw produkcyjnych*. „Wieś i Rolnictwo”, 2 (107), s. 31-43.
- Bielecka E., Ciołkosz A., 2003, *Wyznaczanie obszarów o ograniczonych możliwościach produkcyjnych rolnictwa*, [w:] A. Ciołkosz (red.), *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*. GUS, Warszawa, s. 111-130.
- Chinitz B., 1969, *The Regional Problem in the U.S.A.*, [w:] *Backward Areas in Advanced Countries*, E.A.G. Robinson (red.). Macmillan, London, St. Martin's Press, New York.
- Ciok S., 1994, *Wybrane obszary problemowe Polski Południowo-Zachodniej*. Acta Universitatis Wratislavis, 1631, *Studia Geograficzne*, 62, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Ciok S., 1996, *Teoretyczne i empiryczne koncepcje obszarów problemowych*. Acta Universitatis Wratislavis, 1796, *Prace Instytutu Geograficznego*, Seria B, 13, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 5-26.
- Falkowski J., 1990, *Rolnicze obszary problemowe Polski (przyczyna powstania, diagnoza stanu, kierunki przekształceń)*, [w:] *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, R. Jedut (red.). UMCS-PTG, Lublin, s. 5-10.
- Gałczyńska B., Kulikowski R., 1986, *Poziom wykształcenia zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym a efekty poroedukcyjne*. *Przegląd Geograficzny*, 58, 4, s. 783-794.
- Grocholska J., 1980, *Obszary konfliktowe – problem badawczy w przestrzennym zagospodarowaniu kraju*. *Przegląd Geograficzny*, 52, 3, s. 507-515.
- Grocholska J., 1990, *Spatial Conflicts Resulting Urbanization of Rural Areas of the Warsaw Agglomeration*, [w:] *The Impact of Urbanization upon Rural Areas*, P. Korcelli, B. Gałczyńska (red.). Conference Papers, 7, IGiPZ PAN, s. 45-58.
- Hoover E. M., 1971, *An Introduction to Regional Economics*. Alfred Knopf Inc., New York.
- Horodeński R., 1985, *Problemy rozwoju obszarów zaniedbanych*. *Nauka i Praktyka*, 2, Ośrodek Badań Naukowych, Białystok, s. 29-69.

- Jedut R. (red.), 1990, *Obszary problemowe rolnictwa Polski...*, op. cit.
- Konsolas N., 1992, *EEC Regional Policy and the Integrated Mediteranean Programs*, [w:] *Development Issues and Strategies in the New Europe*. Avebury, M. Tykkyläinen (red.), s. 41-52.
- Kuklikowski R., 1986, *Obszary szansy dla rozwoju rolnictwa w Polsce*, [w:] *Studium do planu przestrzennego zagospodarowania kraju*. Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, Warszawa, (materiały powielane).
- Kulikowski R., 1992, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, [w:] *Wybrane zagadnienia obszarów wiejskich* A. Stasiak (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 158, s. 23-40.
- Kulikowski R., 1995, *Depressed Areas in Polish Private Farming*, [w:] *Urban and Regional Issues in Geographical Research in Poland and Italy*, G. Węclawowicz, B. Gałczyńska (red.). Conference Papers, 24, IGiPZ PAN, s. 137-144.
- Kulikowski R., 2003, *Szczegółowy przegląd czynników opisujących produkcję rolną i charakterystyka możliwości produkcyjnych rolnictwa*, [w:] *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*, A. Ciołkosz (red.). GUS, Warszawa, s. 9-88.
- Kurek E., 1992, *Przyczyny powstania regionów problemowych i ich definicje*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 1-3, s. 72-83.
- Proniewski M., 1989, *Podstawy wydzielania i charakterystyka obszarów problemowych woj. białostockiego z punktu widzenia infrastruktury społecznej*. Instytut Śląski, Opole.
- Przestrzenne zagospodarowanie kraju. Plan perspektywiczny do 2000 r.*, 1988, Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, Warszawa.
- Skawińska E., 1993, *Wstęp do badań nad rolniczymi obszarami problemowymi*. Rozprawy, UMK, Toruń.
- Suchta J., 1988, *Rolnicze obszary problemowe i ich delimitacja w aspekcie celów planowania przestrzennego*, [w:] *Przemiany strukturalne rolnictwa*. Materiały na ogólnopolską konferencję naukową w ramach tematu RPBP nr 21, Akademia Rolniczo-Techniczna, Olsztyn, s. 29-38.
- Zagożdżon A., 1988, *Kilka uwag o obszarach problemowych*, [w:] *Gospodarka przestrzenna, region, lokalność*. Biuletyn KPZK PAN z. 138, s. 137-147.